

فرهنگ آموزش و پرورش سایه

جستاری بر اثرات تدریس خصوصی در نظام آموزشی

دکتر ابوالفضل بختیاری
مهنراز اخباری آزاد

و هم چنین شامل دروس جنبی که هر معلم و عضوی از خانواده بنا به خواسته‌ی خود انجام می‌دهد نیست (بری، ترجمه‌ی ستایش، ۱۳۹۲). تدریس خصوصی تکمیلی که آن را به عنوان نظام آموزشی سایه توصیف می‌کنند و استعاره‌ی سایه به دلایلی برای این نوع آموزش مناسب است. اول اینکه تدریس خصوصی تکمیلی فقط به این دلیل وجود دارد که جریان اصلی آموزش و پرورش وجود دارد. دوم اینکه هر زمان که اندازه و شکل نظام آموزش و پرورش اصلی تغییر کند اندازه و شکل تدریس خصوصی هم تغییر می‌کند و سوم، تقریباً در همه‌ی جوامع توجه عموم، بیشتر بر جریان اصلی آموزش و پرورش متمرکز است تا بر سایه‌ی آن و چهارم ویژگی‌های نظام سایه کمتر از ویژگی‌های نظام رسمی روشن و آشکار است (بری، ترجمه‌ی آرین ۱۳۸۸). در گذشته بخش مهمی از آموزش خصوصی از طریق آموزش‌های مکاتبه‌ای و استفاده از پُست صورت می‌گرفت ولی اکنون اینترنت، مدارس هوشمند، آموزش برخط، آموزش از طریق تلفن همراه، وب‌گاه و ایمیل جایگزین آن‌ها شده‌اند. آموزش خصوصی از طریق معلم نیز ممکن است به صورت گوناگون صورت پذیرد. معلم ممکن است به صورت انفرادی تدریس کند یا در گروه‌های کوچک و بزرگ و حتی در سالن‌های دارای ارتباطات ویدئویی. هر یک از این شیوه‌ها دارای تأثیرات متفاوتی بر یادگیرندگان، میزان هزینه و سیاست‌های آموزشی دولت‌ها است (بری، ترجمه‌ی معدن‌دار و همکاران، ۱۳۹۲. Silova et al, 2006). هم‌چنین در ایران مشاهده می‌شود که بسیاری از مراکز و مؤسسات آموزشی به صورت آشکار و پنهان اقدام به برگزاری کلاس‌های آموزشی و تدریس خصوصی می‌کنند. همان‌گونه که بسیاری از پدیده‌های اجتماعی در گذشته پنهان بود و با آگاه‌تر شدن مردم شفاف شد، حرکت آموزش خصوصی (تدریس) از تاریکی به سوی روشنائی و در حال شفاف شدن است. آموزش خصوصی در گذشته تا اندازه‌ای در بازار مخفی رواج داشت اما با گذشت زمان این بازار آشکارتر شده است. با بالاتر رفتن سطح آگاهی مردم و توجه بیشتر

اشاره

تدریس خصوصی یا آموزش و پرورش سایه در چند دهه‌ی اخیر مورد توجه مریبان تربیتی، کارشناسان، صاحب‌نظران و سیاست‌گذاران آموزشی جهان قرار گرفته است. تدریس خصوصی پدیده‌ای است با سابقه‌ی طولانی که ریشه در بسیاری از فرهنگ‌ها دارد. آموزش خصوصی در کشورهای مختلف ویژگی‌های متفاوتی دارد ولی تبدیل به پدیده‌ای جهانی شده است. طی دهه‌های اخیر این‌گونه آموزش به شکلی اساسی گسترش یافته و خود به صورت نظامی مستقل درآمده است. این واقعیات لزوم توجه بیشتر به آن را روشن می‌سازد. سیاست‌گذاران و برنامه‌ریزان آموزشی باید با نظام «آموزش و پرورش سایه» (تدریس خصوصی) رویارو شوند تا بتوانند رهیافت‌ها و واکنش‌های مناسب را در حوزه‌ی عملکرد خود برای آن بیابند. هدف آنان نباید فقط کنترل و نظارت بر آموزش و پرورش سایه باشد بلکه باید آگاه شوند که می‌توان درس‌های فراوانی نیز از آن آموخت (بری، ترجمه‌ی معدن‌دار، ۱۳۹۲). تدریس خصوصی در حال حاضر مورد توجه بیشتر قرار گرفته است و اگر چه محاسن و مزایایی برای هر نظام آموزشی دارد، پژوهش‌های انجام شده نشانگر چالش‌ها و مسائل پیش رو در این زمینه‌اند. آشکار است که تدریس خصوصی به نفع نه خوب است و نه بد، نکته‌ی مهم آن است که چگونه و در چه شرایطی فراهم شده است. در این نوشتار بر آنیم که به فرهنگ آموزش و پرورش سایه (تدریس خصوصی) بپردازیم.

واژه‌ی تدریس خصوصی (آموزش و پرورش سایه)

آموزش خصوصی در گذشته تعریفی متفاوت از آنچه الان در متون علمی مطرح است داشته است. منظور از تدریس خصوصی تدریس موضوعات درسی است که به منظور کسب درآمد و توسط معلمان صورت می‌گیرد و مازاد بر نظام آموزش رسمی محسوب می‌شود. تدریس خصوصی شامل موضوعات فوق برنامه مانند فوتبال

جهان هو	استاتیک، مقاومت، سازه
استاتیک	دینامیک سیالات، ترمو
۵ دیپلم	(استاد دانشگاه)
میدان انقلاب	
(مؤکده)	
از هفتادی	
ار تمام بیست و	
سه راه آذری	
آموزشگاه	
به کار و	
مهاجران	

شرقی که ارزش زیادی برای نظم و صبر قائل اند، فشار ناشی از تدریس خصوصی را مصلحت عمومی تلقی می کنند (بری، معدن دار ۱۳۹۲). تعدادی از مربیان تربیتی و کارشناسان آموزشی با شک و تردید به تأثیر مثبت این پدیده نگاه می کنند و استرس ها و هیجان های ناشی از آن را مخرب و برخلاف جریان تربیتی می دانند. البته از نگاهی دیگر خانواده های ثروتمند می توانند به راحتی از عهده هزینه های تدریس خصوصی و نیمه خصوصی برآیند؛ در حالی که در خانواده های فقیرتر دانش آموزان یا نمی توانند از تدریس خصوصی بهره ببرند و یا باید در کلاس های گروهی تدریس خصوصی شرکت کنند (بری، ستایش، ۱۳۹۲). هم چنین از لحاظ عدالت و برابری آموزشی برای همگان، تدریس خصوصی فرصتی برای اغنیا و ثروتمندان فراهم می کند که بهترین نوع آموزش و بهترین شیوهی آموزش و یادگیری را با توجه به علائق و سلائق دانش آموز با پول می خرند؟! این طبقه می تواند از محاسن آموزش خصوصی بهره مند شود و این فرصت برای همگان (به ویژه اقشار فقیر) فراهم نیست و از طرفی، جامعهی متوسط و فقیر به ارتقا و آموزش و پرورش فرزندان کمتر توجه دارند. در ایران در چند سال اخیر مؤسسات خصوصی که گاه کیفیت لازم را نیز ندارند، بدون هیچ معیاری گسترش یافته اند. برای مثال، گاه حتی معلمان و مدرسان این مؤسسات، تخصص، تجربهی تدریس و توان کلاس داری ندارند و از نحوهی تعامل با دانش آموزان نیز بی اطلاع اند. اگر چه تعداد اندکی مراکز و مؤسسات خصوصی و غیردولتی دارای کیفیت را هم می شود پیدا کرد. در ایران، معلمان، مربیان و دانشجویان اقدام به برگزاری کلاس های خصوصی در درس های تخصصی می کنند و از این راه درآمدهای بالایی به دست می آورند. درآمد حاصل از تدریس خصوصی برای معلمان یا حتی دانشجویان دارای آثار اقتصادی است و باعث می شود آن ها به رفاه بالاتری برسند. البته نباید از آثار منفی اجتماعی تدریس خصوصی در فضای غیر کنترل شده غافل شد. انتخاب معلمان باید با توجه به شخصیت اخلاقی معلم نیز در نظر قرار گیرد. در کشورهایی مانند کرهی جنوبی، فرانسه، یونان، ترکیه و مصر خانواده ها مبلغ قابل توجهی را صرف آموزش و تدریس خصوصی به فرزندان خود می کنند. البته در سایر مناطق دنیا نقش اقتصادی آموزش خصوصی از تعادل بیشتری برخوردار است. با وجود این، تدریس خصوصی هنوز نقش بارزی در زندگی معلمان دارد که حقوق اندکی دریافت می کنند و مجبور به روی آوردن به تدریس خصوصی هستند تا بتوانند درآمد کافی کسب کنند (بری، معدن دار و همکاران، ۱۳۹۲).

معلمان به دلیل کسب درآمد بالا از تدریس خصوصی، زمان و انرژی بیشتری به آن اختصاص می دهند و دانش آموزان هم از این شیوهی تدریس رضایت بیشتری دارند. برخی معلمان بدون هیچ چشم داشتی در کلاس های عمومی و به نحو مطلوب تدریس می کنند، ولی هستند معلمان که چشم به تدریس خصوصی دارند. براساس تحقیق «آتشک»، با توجه به ماهیت و کارکردهای ضروری نهادهای آموزشی، توجه به امور اخلاقی در این بخش بیش از سایر نهادها احساس می شود. به همین دلیل است که در اعلامیهی جهانی

به امر رقابت در تحصیل، انتظارات و خواسته ها از تدریس خصوصی نیز رو به فزونی است و در نتیجه لازم است این امر شفاف سازی شود، پنهان کاری و کار کردن در خفا نیز کژ کارکردهای خودش را به دنبال خواهد داشت.

عوامل افزایش دهنده رشد آموزش خصوصی، در مکان های مختلف متفاوت بودند. عواملی مانند سطح ناکافی حقوق معلمان، وجود رقابت بین مدارس، کاهش کیفیت نظام آموزشی (بری، ترجمه معدن دار و همکاران، ۱۳۹۲). مارک بری (یکی از صاحب نظران و پژوهشگران این عرصه) که گستره و گسترش آموزش و پرورش سایه یا تدریس خصوصی را در چندین سال گذشته مورد مطالعه قرار داده است، این پدیده را در نظام های آموزشی فرصت می داند؛ اگر چه به تهدیدها و چالش های (معایب) آن هم اذعان دارد. او در سخنرانی ای که در سازمان پژوهش داشت به نکته های جالبی اشاره کرد که می تواند در پژوهش های آتی مورد مطالعهی بیشتر دانشجویان تحصیلات تکمیلی قرار گیرد. در این نشست علمی یکی از حاضران (مدرس دانشگاه و عضو هیئت علمی) به نگارندگان گفت: «... تا به حال به این پدیدهی بسیار مهم در نظام آموزشی فکر نکرده بودم و شرح «مارک بری» دربارهی آموزش و پرورش سایه و تدریس خصوصی ایده جدیدی را برای مطالعات آتی ام رقم زد» (بختیاری، ۱۳۹۲).

بررسی پدیدهی تدریس خصوصی از طریق پژوهش های مختلف در کشورهای گوناگون نشان دهندهی آن است که نمی توان گفت این موضوع به تنهایی خوب است یا بد. آنچه مهم است این است که تدریس خصوصی چگونه و در چه شرایطی فراهم شده است: به وسیلهی معلم اصلی مدرسه، یک مربی خارج از مدرسه یا مراکز (مؤسسات) خصوصی. آیا معلم به شاگردان خود تدریس خصوصی ارائه می دهد یا به دانش آموزان مدارس دیگر؟ آیا آموزش خصوصی مکمل آموزش مدرسه ای است؟ آیا باعث فساد در نظام اصلی آموزش و پرورش می شود؟ (Poisson, 2007) به بیان دیگر، باید دید این پدیده در کجا، چگونه و چرا انجام می شود. برخی کارشناسان و مربیان تربیتی جهان به جنبه های مثبت و برخی به معایب و کژکارکردی های نظام مدرسه ای نگاه می کنند (اما آنچه می توان گفت این است که لازم است این پدیده مورد مطالعه و توجه جدی قرار گیرد).

تأثیرات آموزشی، اجتماعی و اقتصادی تدریس خصوصی

تدریس خصوصی یا آموزش سایه دارای تأثیرات فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و تربیتی است، شاید به همین دلیل خانواده ها هزینه های گزافی را صرف این امر می کنند و به لحاظ پیامدهای آتی فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی آن حاضرند به هر نحو ممکن، هزینه های تدریس خصوصی فرزندان خود را تأمین کنند. کودکانی که هم در کلاس های رسمی شرکت می کنند و هم در کلاس های خصوصی، به شدت تحت فشار و استرس اند و ساعت های زیادی را صرف آموزش و یادگیری می کنند. این فشارها می توانند روی آن ها تأثیر مثبت بگذارد و استعداد های بالقوهی آن ها را شکوفا کند. برای مثال، در جوامع آسیای

جهان من استاد ۵ دیپلم میدان انقلاب (مؤکده) از مبتدی ارشد به زبان سه راه آذری	استادیک، مقاومت، سازه دیپلمک، سیالیت، ترمو (استاد دانشگاه)	فقط مکالمه چینی - آلمانی - فرانسه عربی و ... با تاز تونین هیت	ریاضی تخصصی از ابتدایی تا دکتری	همسایه و آزمون سفارت SFI - Tiers - C1	از پایه تا TOEFL, IELTS	دیپلم (آسان - سریع) مهارت معماری ۳۰۰ مهارت حسابداری ۱۵۰ و ...	مشاوره رایگان آموزش تخصصی زبان دیپلم دبیرستان کار دانش موسسه تخصصی زبان
---	--	---	------------------------------------	--	----------------------------	---	--

آسان و سریع
دیپلم رسمی بگیرد
شهریه اقساط
موسسه تخصصی زبان
آموزش و پرورش
سه راه شهریه اقساط
موسسه تخصصی زبان
دیپلم رسمی
نقد - اقساط

دیپلم ۲۰ واحدی
هر هنر - غیر حضوری

دیپلم رسمی
هزینه غیر حضوری
با اقساط

دیپلم رسمی
مشاغل شایسته جامعه
باش اقساط

آموزش تخصصی
دیپلم - ترک تحصیل
مشاوره - با مشاوران
فنی و حرفه‌ای، کامپیوتر
آر. آی. انومکاتیک، برقی
کری دریافت نمایند

سیکل - دیپلم
ع
آسان

اخلاق حرفه‌ای در آموزش بر فواید ارزش‌های اصلی حرفه‌ای آموزش تأکید و بیان شده است که افزایش سطح آگاهی کارکنان بخش آموزش از هنجارها و اصول اخلاقی حرفه‌شان، می‌تواند به افزایش میزان رضایت شغلی و ارتقای شأن و منزلت و عزت نفس آن‌ها کمک کند و احترام بیشتری را در جامعه برای این حرفه به ارمغان آورد (آتشک، ۱۳۹۰). فساد در مدارس دارای گونه‌های مختلفی است که می‌توان آن را از منظرهای حقوقی، فرهنگی، انتفاعی، حیثیاتی تقسیم‌بندی کرد. یکی از مهم‌ترین عوامل بروز آموزش سایه و فساد در آن، شکست برنامه‌های درسی رسمی است (آتشک، ۱۳۹۳). شاید بتوان گفت نظام آموزش رسمی با مسائلی روبه‌روست که به لحاظ پاسخ‌گو نبودن به نیاز مخاطبان اصلی اولیا و دانش‌آموزان به سمت و سوی آموزش خصوصی روی می‌آورند و همین باعث آسیب‌هایی به فرهنگ آموزش و یادگیری می‌شود. معدن‌دار در خصوص آموزش و پرورش سایه معتقد است که بروز این پدیده را نمی‌توان بدون در نظر گرفتن واقعیت‌های اقتصادی در خصوص حقوق و دستمزد معلمان و مقایسه‌ی آن با سایر مشاغل تبیین کرد. به بیان دیگر، کمی حقوق معلمان یکی از عوامل مؤثر در ترویج پدیده‌ی آموزش سایه است (معدن‌دار، ۱۳۹۲).

بر اساس پژوهش «شیربگی» (۱۳۹۰)؛ بیش از نیمی از دانش‌آموزان مورد بررسی در شهر سنندج حداقل در دو مرحله از تحصیلاتشان تدریس خصوصی تکمیلی دریافت کرده‌اند. از مجموع کل دانش‌آموزانی که به کلاس می‌رفته‌اند، ۶۴ درصد آن‌ها دست‌کم ۴ ساعت در هفته را صرف این کلاس‌ها کرده‌اند. در ایران اشتیاق به رفتن مؤسسات خصوصی، مراکز آمادگی کنکور و مراکز غیردولتی با فراز و نشیب‌هایی روبه‌رو بوده و در سی سال گذشته دولت و نظام آموزشی گاه از آن حمایت و گاه با آن مخالفت‌های جدی کرده ولی این حرکت‌ها نتوانسته است از تمایل و نیاز مردمی بکاهد یا راه آن را سد کند. بسیاری از مؤسسات خصوصی از این مسیر درآمدهای میلیاردی داشته‌اند و در شهرهای بزرگ مثل تهران (خیابان انقلاب) تبلیغات این مؤسسات را می‌شود مشاهده کرد. «مارک بری» هم براساس تجربه‌های بین‌المللی به این نکته اشاره کرده است. مسلمانین مؤسسات بر اساس نیاز و درخواست می‌توانند رشد و گسترش یابند. صرف‌نظر از هزینه‌ها، فراگیری مهارت‌های ریاضیات و زبان باعث تشکیل سرمایه‌ی انسانی می‌شود که می‌تواند در آینده به رشد اقتصادی فرد کمک کند. البته شاید آموزش خصوصی باعث افزایش نابرابری‌ها در تخصیص منابع شود. معلمانی که درگیر آموزش خصوصی هستند، تدریس در مدارس را چندان جدی نمی‌گیرند. آن‌ها دانش‌آموزان را به تدریس خصوصی ترغیب می‌کنند و این امر برای خانواده‌هایی که درآمد بالایی ندارند امکان‌پذیر نیست (بری، معدن‌دار و همکاران ۱۳۹۲: ۶۴). در ایران علاقه‌مندی اولیا و مربیان به آموزش زبان انگلیسی به سطوح پایین (ابتدایی و حتی پیش‌دبستانی) رسیده است و اکثر مؤسسات خصوصی و مراکز غیردولتی به این خواست و نیاز توجه نشان داده‌اند؛ در حالی که نظام آموزشی به این مسئله کمتر عنایت داشته است. یکی دیگر از وجوه اقتصادی تدریس خصوصی، موضوع مالیات است و در اکثر موارد تدریس خصوصی به شکلی غیررسمی خارج از حیطه‌ی

نظام پرداخت مالیات قرار دارد (بری، معدن‌دار و همکاران، ۱۳۹۲)، درآمدهای حاصل از آن در جایی ثبت و ضبط نمی‌شود و هیچ آمار دقیقی و مستندی هم نمی‌توان از آن داشت. همان‌طور که در مورد آسیب‌های اخلاقی مترتب بر تدریس خصوصی هم به لحاظ پنهان‌کاری مطالعات دقیقی انجام نشده است. در کره‌ی جنوبی، کیم (۲۰۰۰) متوجه شد که بیشتر متقاضیان دبیرستان‌های خاص به این امر گرایش دارند که مؤسسات خصوصی افراد را برحسب میزان توانایی و تفاوت در برنامه‌ی درسی گروه‌بندی کنند. در حالی که در مدارس کلیه‌ی دانش‌آموزان صرف‌نظر از توانایی‌هایشان با یکدیگر آموزش می‌بینند. پیام اصلی این نوشتار این است که فرهنگ آموزش سایه یا تدریس خصوصی سزاوار توجه بیشتر از سوی سیاست‌گذاران، برنامه‌ریزان و پژوهش‌گران است. بدیهی است که پدیده‌ی آموزش خصوصی علاقه‌مندانی دارد و از این رو، باید برای آن فکری کرد و آن را مدیریت نمود. برخی برای تدریس خصوصی محاسنی را آورده و بسیاری از معایب آن سخن گفته‌اند، ولی این پدیده باید مورد مطالعه و مذاقه بیشتر و عمیق‌تر قرار گیرد.

منابع

۱. آتشک، محمد، محمد قهرمانی، محمود ابوالقاسمی، مقصود فراسنخواه. «مفهوم فساد اداری در نظام آموزش دولتی». فصلنامه‌ی اخلاق در علوم و فناوری، سال ششم، شماره‌ی ۳، ۱۳۹۰.
۲. بختیاری، ابوالفضل، (۱۳۹۲). «فرهنگ تدریس خصوصی - آموزش سایه». نشست علمی با حضور مارک بری و اورا کاوو. سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی، دفتر تألیف کتاب‌های درسی.
۳. بختیاری، ابوالفضل، (۱۳۸۷). «فرهنگ آموزش در ژاپن». پژوهشنامه آموزشی. تهران: پژوهشگاه آموزش و پرورش.
۴. بختیاری، ابوالفضل، (۱۳۷۸). درس‌پژوهی: الگوی رشد حرفه‌ای معلمان در ژاپن. پژوهشنامه‌ی آموزشی، شماره‌ی ۱۰۴، تهران: پژوهشگاه آموزش و پرورش.
۵. بری، مارک، (۲۰۰۳). اثرات نامطلوب تدریس خصوصی (ابعاد، تبعات و واکنش دولت‌ها). مترجم: حسن سنایش. آوای نور، تهران، ۱۳۹۲.
۶. بری، مارک، (۲۰۰۷) رویارویی با آموزش و پرورش سایه (سیاست‌های دولت در قبال تدریس خصوصی). مترجم: عباس و معدن‌دار آرانی، لیدا کاکیا و تدبیر تقوی طلوع دانش. تهران ۱۳۹۲.
۷. بری، مارک (۱۹۹۹). آموزش و پرورش سایه: تدریس خصوصی و آثار آن. مترجم: سیده‌خدیجه آرین. مؤسسه‌ی خدمات فرهنگی رسا، تهران، ۱۳۸۸.
۸. بری، مارک. «آموزش سایه یا تدریس خصوصی: فرصت‌ها - تهدیدها». سخنرانی در نشست علمی. تهران: سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی، دفتر برنامه‌ریزی و تألیف کتاب‌های درسی، ۱۳۹۳.
۹. شیربگی، ناصر. «گرایش روزافزون به تدریس خصوصی تکمیلی: بررسی دیدگاه‌های دانش‌آموزان، والدین و دبیران». استادیار گروه علوم تربیتی دانشگاه کردستان. ۱۳۹۰.
۱۰. آتشک، محمد. «فساد در آموزش سایه (تدریس خصوصی)». سخنرانی در نشست علمی. سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی، دفتر برنامه‌ریزی و تألیف کتاب‌های درسی، تهران، ۱۳۹۳.
۱۱. معدن‌دار، عباس. «واقعیت‌های اقتصادی پدیده‌ی آموزش و پرورش سایه». سخنرانی در نشست علمی. سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی، دفتر برنامه‌ریزی و تألیف کتاب‌های درسی، تهران، ۱۳۹۲.
12. Bary, Mark (1999a). The shadow education system: private tutoring and its implications for planners. Fundamentals of Educational Planning .No. 61, Paris: IIEP-UNESCO. Retrieved 1 August 2009 from <http://unesco.org/images/00180/001802/180205e.pdf>
13. Bary, Mark (2006). Private supplementary tutoring: comparative perspective on patterns and implications. In: Compare: A Journal of Comparative Education, 36(4): 515-530
- 14- Bray, Mark(2003) . Adverse effects of supplementary private tutoring. UNESCO:International Institute for Educational Planning